

Islamic Denominations

Vol. 10, No. 20, March 2024, 537-570

(DOI) 10.22034/JID.2023.338064.2333

Analysis of the Regulations and Boundaries of Pathways from the Perspective of Islamic Jurisprudents, Juxtaposed with Criminal Policy Based on Iranian law

Mohammad Rasool Ahangaran¹

Amir Ahmadi²

(Received on: 2023-7-24; Accepted on: 2024-2-1)

Abstract

Roads and their legal setbacks constitute vital components of national infrastructure in every country. The entitlement to traverse these roads may arise either organically or through established conventions on private property. This article delves into the regulations governing roads and setbacks for right of way, examining them through the lens of jurists associated with diverse Islamic denominations. Additionally, it scrutinizes the legislative policies of Iranian law, highlighting existing gaps therein. Consequently, the focus lies on delineating specific criteria for classifying road types and their associated regulations. Our research reveals both similarities and disparities among jurists representing various Islamic denominations concerning road rules and classifications. Furthermore, the legislative policies of Iranian law exhibit deficiencies regarding road regulations and setbacks. To address these gaps effectively, leveraging insights from these discussions can serve to refine existing legal frameworks pertaining to roads and right of way.

Keywords: road regulations, Sunni jurists, Imamiyya, road setbacks, right of way.

1 Professor, College of Farabi, University of Tehran, Qom, Iran (corresponding author). Email: ahangaran@ut.ac.ir

2. Assistant professor, Department of Law, Payam-e Noor University, Tehran, Iran. Email: amir.ahmadi@pnu.ac.ir

واکاوی احکام و حریم راه‌ها از دیدگاه فقهای مذاهب اسلامی با سیاست کیفری بر مبنای حقوق ایران

محمد رسول آهنگران^۱

امیر احمدی^۲

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۵/۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۱۲]

چکیده

راه‌ها و حریم قانونی آنها جزء سرمایه ملی هر کشور دانسته می‌شوند. حق مرور از این راه‌ها ممکن است به طور طبیعی یا قراردادی در ملک دیگری ایجاد شده باشد. این نوشتار به بررسی احکام و حریم حق مرور از دیدگاه فقیهان مذاهب اسلامی و مطالعه سیاست تقنینی در حقوق ایران و بیان خلأهای موجود در این باره می‌پردازد؛ از این رو توجه در این نوشتار به ملاک و ضابطه‌ای معین برای مشخص شدن انواع و احکام راه‌ها خواهد بود. با توجه به پژوهش انجام شده، می‌توان نتیجه گرفت در احکام و انواع راه‌ها بین فقیهان مذاهب اسلامی اشتراک‌ها و تضارب‌آرا وجود دارد؛ همچنین در سیاست تقنینی حقوق ایران درباره احکام راه‌ها و حریم آنها خلأهایی وجود دارد؛ بنابراین برای رفع خلأهای موجود در قوانین مربوط در حوزه راه و حق عبور و مرور می‌توان از این نقاط مشترک و تضاد برای اصلاح قانون استفاده کرد.

کلیدواژه‌ها: احکام راه‌ها، فقیهان اهل سنت، امامیه، حریم راه‌ها، حق عبور و مرور.

۱. استاد دانشکده‌گان فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران (نویسنده مسئول) ahangaran@ut.ac.ir

۲. استادیار، عضو هیئت علمی گروه حقوق، دانشگاه پیام نور تهران، ایران amir.ahmadi@pnu.ac.ir

مقدمه

انسان با بودن در اجتماع، احکام شرعی و قانونی حق عبور و مرور را رعایت می‌کند. برخی از نیازهای افراد جامعه، به طور حقوق ارتفاقی در ملک دیگری مانند حق مرور و به طور طبیعی و گاهی ضمن قراردادها و عقود برطرف می‌شود. احکام حق مرور که در مواردی مشترک و در مواردی متفاوت است، در ابواب فقهی مورد بحث فقیهان بزرگ مذاهب اسلامی قرار گرفته است که در این موضوع تقارن بین آرا و دیدگاه فقیهان بیشتر بررسی و تحلیل شده است. فقیهان مذاهب اسلامی در ابواب فقهی صلح، شرکت و احیای موات، مصادیق معینی از حقوقی که مورد ارتفاق قرار می‌گیرد را شرح داده‌اند (احمدی و خدایی، ۱۳۹۰: ص ۷۴)؛ بنابراین احکام حق مرور را در ابواب نام برده باید جستجو کرد.

راه‌ها و حریم آنها در جایگاه سرمایه‌ای ملی باید تحت حمایت قانون‌گذار قرار گیرد؛ از این رو برای حفظ راه‌های عمومی و انجام فعالیت‌های راه‌داری بر روی راه‌ها از جمله ترمیم راه و توسعه راه‌های کشور، برای راه‌های عمومی حریم قانونی پیش‌بینی شده است. قانون‌گذار برای حفظ و نگهداری راه‌ها و حریم آنها در قوانینی از جمله بند ۹ ماده ۵۰ قانون بودجه سال ۱۳۵۱، قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن مصوب ۱۳۴۹ با اصلاحیه ۱۳۷۹، لایحه قانونی نحوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی، عمرانی و نظامی دولت مصوب ۱۳۵۸ و قوانین، آیین‌نامه‌ها و بخشنامه‌های دیگر مربوط به راه، حمایت خود را لحاظ و اعلام کرده است. بنابراین برای جلوگیری از تجاوز و نیز حفاظت از راه‌ها و حریم آنها، وزارت راه و شهرسازی^۱ براساس قوانین پیش‌گفته باید به وظایف و مأموریت قانونی خود عمل کند. اما خلأهایی در حوزه سیاست تقنینی و قضایی وجود دارد که در این پژوهش فقط به بحث فقهی و سیاست تقنینی حمایت و حفاظت از راه‌ها پرداخته شده است؛ از این رو بحث سیاست جنایی قضایی و مشارکتی در این مجال نمی‌گنجد.

هدف از این پژوهش، بررسی حریم و احکام حق مرور با توجه به تقسیم‌بندی فقیهان است. مسئله مورد‌اهتمام در این پژوهش، مطالعه حریم و احکام حق مرور در فقه مذاهب اسلامی و حقوق است. پرسش مطرح شده این است که آیا درباره احکام ویژه حق مرور در فقه بحث شده است؟ آیا در حوزه راه، سیاست تقنینی جمهوری اسلامی ایران کافی است و خلأ ندارد؟

آنچه بیش از همه به ضرورت و اهمیت این پژوهش می‌افزاید، به دست آوردن مبنا و شناخت احکام حق مرور در فقه مذاهب اسلامی است که به محققان کمک می‌کند درباره مسائل مستحدثه به آسانی تصمیم بگیرند؛ همچنین تطبیقی بودن پژوهش به اهمیت کار افزوده است. در این پژوهش با مراجعه به کتاب‌های فقهی مذاهب اسلامی و کتاب‌های حقوقی و قوانین مربوط به حوزه راه، فیش برداری انجام شده و با تحلیل مطالب با توجه به اسناد کتابخانه‌ای، پژوهش سامان گرفته است.

۱. پیشینه پژوهش

درباره موضوع احکام و حریم حق مرور پژوهش‌هایی انجام شده است؛ اما تاکنون پژوهشی مستقل و درخور توجه درباره مطالعه احکام حق مرور و حریم آن به طور تطبیقی در فقه مذاهب اسلامی و حقوق انجام نشده است؛ با این وجود درباره موضوع احکام حق مرور می‌توان به کتب و مقاله‌های زیر اشاره کرد:

اسلام جلیل‌زاده (۱۳۹۶) در مقاله «حقوق و تکالیف قانونی در حریم راه‌ها (بررسی موردی قوانین وزارت راه و شهرسازی جمهوری اسلامی ایران)» و کتاب حقوق و تکالیف قانونی وزارت راه و شهرسازی در حریم جاده‌ها فقط به بحث در حریم راه پرداخته است. در حوزه مطالعه و پژوهش فقهی در فقه مذاهب اسلامی نیز امیراحمدی و مهدی‌خدایی (۱۳۹۰)، با عنوان «دلیل مشروعیت حق ارتفاق از دیدگاه مذاهب اسلامی» فقط به موضوع

مشروعیت حق ارتفاق در فقه مذاهب اسلامی اشاره کرده‌اند. در این مقاله به تعریف حق مرور در لغت و اصطلاح پرداخته شده است؛ ولی درباره احکام حقوق ارتفاقی از جمله حق مرور بحثی نشده است (احمدی و خدایی، ۱۳۹۰: ص ۷۹). گفتنی است در پژوهش محمدرسول آهنگران، و امیر احمدی (۱۳۹۷) با عنوان «واکاوی موجبات ایجاد حق ارتفاق در فقه مذاهب اسلامی» نیز فقط اسباب ایجاد مصادیق حق ارتفاق از جمله حق مرور بررسی شده است و مستقل به احکام این حق پرداخته نشده است.

۲. مفهوم حق مرور

۲-۱. مرور در لغت

«مرور» مصدر است و برخی مرور را به رفت و آمد معنا کرده‌اند (ابن منظور، ۱۴۰۵: ج ۵، ص ۱۶۵ - ۱۶۶). همچنین «مَمَر» به موضع و محل عبور و مرور معنا شده است (رازی، ۱۴۱۵: ص ۳۱۸). خداوند متعال می‌فرماید: «ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوَى» (نجم: ۶). به عبارتی دیگر، حق عبور و تردد از ملک غیر را حق مرور می‌نامند (قلعجی، ۱۴۰۵: ص ۱۸۲).

۲-۲. حق مرور در اصطلاح

با رجوع به باب احیای موات، صلح و باب تجارت در کتاب‌های مذاهب اسلامی، می‌توان مباحث احکام حق مرور را مطالعه کرد. فقیهان متقدم امامیه تعریفی از حق مرور بیان نکرده‌اند. با بررسی کتب آنها می‌توان گفت «حق مرور عبارت است از حق رفت و آمد در ملک دیگری به سببی از اسباب، مانند اینکه شخصی باغ خود را بفروشد؛ ولی درختی از آن را برای خود نگه دارد که در این صورت برای فروشنده حق مرور تا زمانی که درخت در ملک خریدار وجود دارد، ثابت می‌باشد؛ همچنین برای نمونه می‌توان گفت کسی که خانه‌ای را فروخته، ولی اتاقی از آن را نفروخته است و راه اتاق نیز از حیاط می‌گذرد، در این صورت

فروشنده برای رفت و آمد به اتاق خود، حق عبور از حیاط تا اتاق را دارد» (عاملی، ۱۴۱۴: ج ۳، ص ۶۱؛ حلی، [بی تا]: ج ۲، ص ۱۸۳؛ کرکی، ۱۴۱۰: ج ۴، ص ۱۰۶؛ قمی، ۱۴۱۳: ج ۳، ص ۱۷۳؛ نجفی، ۱۳۶۸: ج ۲۶، ص ۲۴۸ - ۲۵۰).

در فقه اهل سنت نیز فقیهان متقدم تعریفی از حق مرور بیان نکرده‌اند؛ اما برخی از فقیهان و عالمان معاصر تعاریفی از حق مرور بیان کرده‌اند. در تعریفی از حق مرور آمده است: «حق مرور عبارت‌اند از حق عبور و مرور انسان به ملک خودش، از طریق عام یا از طریق خاص در ملک دیگری» (خفیف، ۱۳۷۱: ص ۳۲). همچنین برخی حق مرور را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «حق مرور عبارت است از رسیدن انسان به ملک خودش مانند خانه یا زمین، از طریق عبور از ملک دیگری، خواه از طریق عام یا از طریق خاص، مملوک یا برای دیگری باشد یا به هر دو گونه باشد» (زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۵). افزون بر این تعاریف، در تعریفی دیگر آمده است: «حق مرور عبارت است از اینکه برای شخصی، حق عبور از ملک همسایه اش باشد تا به ملک خودش برسد؛ مثلاً برای خودش یا حیوانش باشد یا مانند آن» (فوزی، ۱۳۹۷: ص ۲۸۰). با توجه به تعریف‌های بیان شده، می‌توان گفت حق مرور در فقه اهل سنت به حق مرور از طریق خاص یا عام تقسیم می‌شود؛ از این رو در بحث احکام حق مرور بیان خواهد شد.

۳. احکام حق مرور در مذاهب اسلامی

بیشتر احکام حق مرور در باب احیاء آمده است؛ ولی فقیهان به مناسبت در باب‌های طهارت، صلوات، زکات، حج، تجارت و صلح نیز از آن سخن گفته‌اند. همان‌طور که اشاره شد، حق عبور حقی است که انسان می‌تواند از طریق عبور از راه‌های عام یا خاص به ملک یا خانه یا زمین خود برسد.

نزد فقیهان امامیه (موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۱۹۹؛ خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۰؛ حلی، [بی تا]: ج ۲، ص ۱۸۸) و فقیهان اهل سنت راه دو نوع است: اول: راه نافذ (عام)؛ دوم: راه غیرنافذ (خاص).

۱-۳. احکام راه‌های نافذ (عمومی) در فقه مذاهب اسلامی

۱-۱-۳. احکام راه‌های عمومی در فقه امامیه

راه نافذ عمومی است و به راه‌های دیگر یا زمینی مباح منتهی می‌شود و تمام مردم حق عبور و مرور از آن را دارند و در آن مساوی‌اند و احدی حق احیای راه عام را ندارد و نمی‌تواند آن را به خود اختصاص دهد؛ برای مثال با ساختن دگه یا دیوار یا حفر چاه یا نشانیدن درخت و امثال آنها در زمین، راه‌های عام را تصرف کند. اما کاشتن درخت و احداث نهر به منظور مصلحت رهگذران در راه‌های بسیار وسیع جایز است (موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۱۹۹؛ خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۰). علامه در این باره در تذکره می‌گوید اگر به عابران ضرری نرسد، تصرف در راه‌های عمومی جایز است؛ ولی برخی فقها آن را منع کرده‌اند و ضابطه ضرر را عرف نمی‌داند و باید توجه به راه‌های مختلف کرد (حلی، [بی تا]: ج ۲، ص ۱۸۸). برخی از فقیهان امامیه معتقدند کسی نمی‌تواند در راهی تصرفی کند که با عبور و مرور مردم منافات داشته باشد؛ زیرا راه از مشترکات است که عموم مردم در استفاده از آن یکسان‌اند (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳۸، ص ۷۷).

در جمع‌بندی می‌توان گفت تحقق راه‌های عمومی با یکی از موارد زیر می‌تواند منطبق باشد:

۱. تردد بیش از حد مردم و کاروان‌ها در بیابان و زمین‌های موات که سبب ایجاد راه می‌گردد، نشان از عمومی بودن راه خواهد بود.

۲. اشخاصی که زمین و ملک خود را برای تردد و عبور و مرور به طور راه قرار می‌دهند و مردم نیز در آن راه رفت و آمد می‌کنند، عدول و استناد مالک به مالکیت سابقش ممکن نیست.

۳. اشخاصی با احیای زمین‌های موات برای ساخت مسکن، راهی را برای عبور و مرور خود به عنوان جاده و راه قرار دهند که نشان از عمومی بودن راه است (خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۱ - ۱۶۲؛ موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۰۲).

استفاده از راه برای تمام افراد جایز است، مگر اینکه انتفاع و استفاده از این راه برای عبورکنندگان ضرر داشته باشد و زیان آور باشد (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳۸، ص ۷۶ - ۷۷)؛ از این رو تصرف در راه به طوری که موجب سدّ معبر و سختی در عبور و مرور و نیز تنگی راه شود، جایز نیست، مثل بساط پهن کردن در مسیر راه؛ بنابراین تصرفات بر اساس مصلحت رهگذران مشکلی ندارد، مثل کاشت درخت در حریم راه یا کندن جوی آب برای عبور آب‌های اضافی (موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۱۹۹ - ۲۰۰).

هر کسی در قسمتی از راه برای استراحت یا غیر از آن بنشیند، تا زمانی که از آن قسمت قصد ترک نکند، اشخاص دیگر حق مزاحم شدن برای او ندارند؛ از این رو هرگاه راه را ترک کند، حق او از بین می‌رود (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳۸، ص ۷۶ - ۷۷). برخی در از بین رفتن حق اشکال وارد کرده‌اند و قائل به احتیاط هستند (خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۰؛ گلپایگانی، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۲۷۸؛ موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۰۱). افزون بر این موارد، برخی گذاشتن ناودان به سمت فضای راه، درست کردن بالکن و بازکردن پنجره و در منزل به سوی راه را جایز می‌دانند، مگر اینکه برای رهگذران زیان و ضرری داشته باشد (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۲۶، ص ۲۴۳ - ۲۴۶؛ موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۰۰). هرگاه شخصی در ملک خود راه‌هایی بیش از پنج یا هفت ذراع قرار دهد، برای احیای آن راه تصرف بیشتر از پنج یا هفت ذراع جایز نخواهد بود؛ بنابراین اگر این راه سابقه ملکیت ندارد، هنگام احیا، تصرف بر مازاد محل اختلاف فقیهان است (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳۸، ص ۳۸؛ خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۳؛ موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۰۳). افزون بر اینکه احیای راه‌های

متروک جایز است و حکم آن از حکم راه‌های احیاشده خارج است (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳۸، ص ۳۸؛ خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۲). همچنین برخی از فقیهان معتقدند اگر گمان این رود که زمانی راه متروک شده احیا می‌شود، از حکم راه احیاشده خارج نمی‌گردد؛ از این رو احیای راه متروک جایز نیست (عاملی، ۱۴۱۴: ج ۲، ص ۴۱۰). برخی قائل‌اند اگر راه متروک سابقه ملکیت داشته باشد، احیای آن جایز نیست و در احیای آن اشکال کرده‌اند (موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۰۳). در ادامه باید افزود تخریب در راه عمومی (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۲، ص ۵۹) و نیز نمازگزاردن میان راه مکروه است؛ ولی در دو طرف آن کراهت ندارد (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۸، ص ۳۷۰).

۲-۱-۳. احکام راه‌های عمومی در فقه اهل سنت

راه عام راهی است که به فرد یا افراد متعلق نمی‌باشد، مانند راه‌های نافذ (عمومی)؛ پس تمام انسان‌ها به دلیل مباح بودن در آن حق انتفاع دارند، خواه با عبور از آن یا بازکردن راه‌های فرعی به آن یا ایجاد پنجره رو به این راه‌ها و نظایر آن. بنابراین عبور حیوانات و ماشین یا ایجاد مرکز خرید و فروش در این راه‌ها جایز است، مگر با بودن شرایط ذیل:

اول: سلامت و ضرر نرسیدن به دیگران؛ چون جایی برای ضرر و زیان نمی‌باشد.

دوم: باید با اذن حاکم باشد (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۳ - ابن عابدین، ۱۲۷۲: ج ۵، ص ۳۱۹؛ زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۵).

نزد حنفیه ضرر و زیان منتفع به دیگران مانند سد معبر کردن مانع است و جایی برای فعل ضرری نیست، مگر به شرط اذن حاکم؛ ولی اذن صاحبان راه شرط نیست (زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۵). همچنین نزد شافعیه (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۳۶۹) و حنابله (ابن قدامه، [بی‌تا]: ج ۶، ص ۱۶۲ - ۱۶۳) اذن امام شرط نمی‌باشد؛ چراکه در روایت آمده

است: «من سبق ألی مالم یسبق إلیه مسلم، فهو أحق به» (زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۶). در قول دیگر حنابله می‌گویند مطلقاً باید مانع شد، چه اذن امام باشد چه نباشد یا این قول ابن‌قدامه است (ابن‌قدامه، [بی‌تا]: ج ۶، ص ۱۶۲ - ۱۶۳).

مالکیه هم معتقدند بنای ساختمان در راه مسلمین یا اضافه‌کردن چیزی از راه به ملک جایز نیست و به اتفاق باید مانع آن شد (زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۶). ولی شافعیه می‌گویند: در راه نفوذ (عام) یعنی خیابان‌ها، تصرفی نمی‌توان کرد و این زمانی است که برای عابران در خیابان سبب ضرر شود؛ زیرا حق مسلمین در آن برابر است؛ بنابراین بازکردن پنجره در آن جایز نیست، ولی پهن کردن بساط خرید و فروش که به مردم ضرر وارد نکند، منظور نمی‌باشد (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۲؛ زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۶).

احکام تصرف در راه‌های عمومی در فقه اهل سنت

فقیهان اهل سنت در جواز اختصاص راه در انتفاع یکایک مردم از آن با هم اختلاف دارند، مانند نشستن در خرید و فروش و امثال آن.

قول اول: جایز است (خرید و فروش و نشستن و مانند آن)، به شرط اینکه به کسی ضرر وارد نکند و اگر ضرر و زیانی باشد، حق اوست که مانعش شویم؛ این قول متعلق به حنیفه (ابن‌عابدین، ۱۲۷۲: ج ۵، ص ۳۸۰)، مالکیه (مغربی، ۱۴۱۶: ج ۷، ص ۱۲۲ - ۱۲۳)، شافعیه (دمشقی نووی، [بی‌تا]: ج ۳، ص ۴۳۹) و در تعدادی از روایات قول حنابله (ابی‌یعلی حنبلی، ۱۳۹۴: ص ۲۲۶) است.

قول دوم: حنابله می‌گویند (ابی‌یعلی حنبلی، ۱۳۹۴: ص ۲۲۶) جایز نیست؛ چون راه‌ها اختصاص به انتفاع یکایک مردم دارد. همچنین بین فقیهان اهل سنت در بازکردن درب

برای عبور و مرور و بازکردن پنجره برای تهویه در املاکی که متصل به شوارع عامه هستند، اختلافی نمی‌باشد (ابن عابدین، ۱۲۷۲: ج ۴، ص ۳۶۰؛ تنوخی، ۱۳۲۳: ج ۱۴، ص ۵۳۱).

۳-۲. احکام راه‌های غیرنافذ (خاص) در فقه مذاهب اسلامی

۳-۲-۱. احکام راه‌های غیرنافذ در فقه امامیه

مراد از راه غیرنافذ، راه بن‌بست است (خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۰؛ موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۱۹۹) که سه طرف آن خانه و دیوار می‌باشد و ملک عموم مردم نیست، بلکه ملک صاحب‌خانه‌هایی است که در آن کوچه درب دارند، نه آن‌که دیوار خانه‌اش در بن‌بست واقع شده است، ولی دروازه‌اش در کوچه دیگر است؛ بنابراین بن‌بست‌ها هم جزء مشترکاتی است که صاحبان آن می‌توانند آن را مسدود و زمین آن را بین خود تقسیم کنند و هر کدام سهم خود را روی خانه خود بیندازد و این کار برای احدی جز آنان جایز نیست، خود آنان هم نمی‌توانند در آن و در فضای آن تصرف کنند، مگر به اذن کسی که اذنش معتبر است. همچنین کسی که خانه‌اش در ابتدای بن‌بست و کسانی که در آخر بن‌بست ساکن هستند، فقط تا درب خانه خود شریک در بن‌بست هستند و هر کسی مالک صاحب درب خانه خود می‌باشد؛ از این رو هرچه به آخر بن‌بست برویم، از تعداد شریکان کم می‌شود و صاحب‌خانه در قسمت اختصاصی می‌توانند هرگونه تصرفی را بکنند و برای غیر از مالکان در بن‌بست جایز نیست بالکنی ایجاد کنند، نورگیری به آنجا باز کنند، چاهی حفر نمایند، ناودانی نصب کنند و مانند آن؛ مگر با اجازه شرکا و هر کدام از ساکنان بن‌بست حق رفت‌وآمد به خانه خود را دارد و حق دارند از هر جای بن‌بست دری به بن‌بست باز کنند (موسوی خمینی، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۲۰۱ - ۲۰۲؛ خوئی، ۱۴۱۰: ج ۲، ص ۱۶۰ - ۱۶۱؛ کرکی، ۱۴۱۰: ج ۵، ص ۴۳۲). اگر کسی حق رفت‌وآمد از مکانی را

داشته باشد، نمی‌تواند آن را به دیگری بفروشد؛ ولی صلح بر آن به شرط مشخص بودن رفت و آمد جایز است (زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۵).

۲-۲-۳. احکام راه‌های غیرنافذ در فقه اهل سنت

حق عبور و مرور از راه خاص ویژه فرد یا افراد معینی است؛ مانند راه‌های بن‌بست که مشترک بین اصحاب است؛ بنابراین حق انتفاع از این راه برای صاحب راه و کسانی خواهد بود که در آن راه شریک هستند. همچنین برای احدی حق بازکردن دریا یا پنجره بدون اذن صاحب راه نمی‌باشد؛ نیز برای صاحبان راه حق ارتفاق به غیر وجه متعارف نیست مگر اینکه با اذن دیگر شریکان باشد، مانند احداث غرفه یا بالکن یا میزاب و مانند آن که بعد از اذن شرکای دیگر می‌توانند آنها را احداث کنند (زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۷۶؛ ابن عابدین، ۱۲۷۲: ج ۵، ص ۳۱۹؛ شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۴).

هنگامی که راه خاص مشترک بین جماعتی باشد و تعدادی در ابتدای کوچه و تعدادی در انتهای کوچه می‌باشند، آیا تمام شرکا در تمام راه از اول تا آخر کوچه شریک هستند یا نه، چند قول وجود دارد:

قول اول: تمام شرکا صرف نظر از موقعیت در تمام راه شریک‌اند؛ چه در بالا و چه در پایین کوچه باشد و این قول بعضی از حنفیه (ابن عابدین، ۱۲۷۲: ج ۵، ص ۲۸۴) و شافعیه (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۴) است.

قول دوم: بین آنها شراکت نیست و کسی که در بالای کوچه قرار دارد، فقط در طی مسافت از بالای کوچه تا درب کوچه بدون تجاوز به حق دیگران مجاز می‌باشد؛ بنابراین شراکت برای بقیه اهل کوچه نیست؛ زیرا فقط حق مرور تا درب کوچه را دارند و این قول بعضی از حنفیه (ابن عابدین، ۱۲۷۲: ج ۵، ص ۲۸۴) و حنابله (بهوتی حنبلی، ۱۴۱۸: ج ۳، ص ۴۷۸) و صحیح‌ترین وجه نزد شافعیه (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۴) است.

اگر شخصی بخواهد بدون اذن شرکا در راه خاص بنا ایجاد کند، چاهی احداث کند یا پنجره یا بالکنی ایجاد کند، آیا جایز است یا نه؟

برخی از فقیهان شافعیه (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۴) آن را جایز می‌دانند مشروط بر اینکه باعث ضرر به دیگران نشود؛ اما حنفیه (ابن عابدین، ۱۲۷۲: ج ۲، ص ۳۸۱)، برخی از فقیهان مالکیه (بهوتی حنبلی، ۱۴۱۸: ج ۴، ص ۶۷-۶۸)، حنابله (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۴) و در قولی صحیح نزد شافعیه (مرداوی، ۱۳۵۵: ج ۵، ص ۲۵۷)، قائل به عدم احداث چیزی بدون اذن شرکا در طرق خاصه شده‌اند.

۴. حریم راه‌های عمومی در فقه مذاهب اسلامی

۴-۱. مفهوم، ضرورت و مصادیق حریم

۴-۱-۱. حریم در لغت

حریم جمع «حُرْم، احْرَم و احاریم» است. حریم به فتح کسر (ح ر) در زبان عربی اسم و لغت آن به معنای منع است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ج ۱۲، ص ۱۲۵-۱۱۹؛ هورینی فیروزآبادی، [بی تا]: ج ۴، ص ۹۴). حریم مکانی است که حمایت و دفاع از آن واجب است (معین، ۱۳۸۶: ص ۹۷۳؛ عمید، ۱۳۶۵: ص ۸۶۱)؛ از این رو حریم به معنای «بازداشت‌کرده» و «حرام‌کرده شده» آمده است که مَس آن جایز نیست؛ یعنی چیزی که حرام است و نمی‌توان به آن دست زد، چیزی که آن را حمایت کنند، مانند خانه یا چاه یا مرافق یا هر چیز دیگر می‌تواند باشد؛ از این رو حریم را به این دلیل حریم نامیده‌اند که منع صاحب حریم از تصرف در آن یا تصرف دیگران در آن (بدون اجازه مالک) حرام است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ج ۱۲، ص ۱۱۹-۱۲۵؛ هورینی فیروزآبادی، [بی تا]: ج ۴، ص ۹۴) و دیگران باید به آن احترام بگذارند و نباید به آن تجاوز کنند (امامی، ۱۳۸۳: ص ۳۴). همچنین واژه حریم ریشه در قرآن دارد که ۸۳ مرتبه با مشتقات مختلف آن، در ۲۵ سوره قرآن وارد شده است و قول خداوند متعال که در قرآن

می‌فرماید: «وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ» (انعام: ۱۴۶) می‌تواند نمونه‌ای بر آن باشد (طریحی، ۱۴۰۸: ج ۱، ص ۴۹۸).

۲-۱-۴. حریم در اصطلاح

فقیهان مذاهب اسلامی حریم را به معانی مختلفی آورده‌اند. برخی اظهار داشته‌اند: «إنَّ حریم کل شیءٍ إنما هو مقدار ما يتوقف عليه الانتفاع به: حریم هر چیزی عبارت است از مقداری که برای انتفاع از آن چیز ضرورت دارد» (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳۸، ص ۳۴). در کتاب تذکره در تعریف حریم آمده است: «حریم به مکان‌های نزدیک هر چیزی گفته می‌شود که بهره‌بردن کامل مردم از آن موردنیاز باشد، مانند راه و آب‌راه و محل ریختن خاک روبه و نظیر آن و مراد از آن محدوده خاصی از زمین اطراف مال غیرمنقول است (مانند حریم راه‌ها و چاه، خانه و قنات)» (حلی، [بی‌تا]: ج ۲، ص ۴۱۳). برخی از فقیهان اهل سنت در تعریف حریم اظهار داشته‌اند: «المراد بالحریم ما يمنع المحیی والمحتفر الإضرار» (کنانی عسقلانی، ۱۳۲۸: ج ۳، ص ۸۵). همچنین نووی از فقیهان شافعیه حریم را این‌گونه تعریف کرده است: «حریم نزدیک‌ترین موقعیت و موضوعی است که به آن احتیاج داریم تا از ملک کمال انتفاع را ببریم، مانند راه، مسیل آب و نظیر آن» (دمشقی نووی، [بی‌تا]: ج ۴، ص ۳۴۸).

ابن عابدین از فقیهان حنفیه می‌گوید: «حریم چیزی است که در حول آن حقوق و منفعتی داریم» (ابن عابدین، ۱۲۷۲: ج ۶، ص ۷۵۷). حنابله هم در تعریف حریم می‌گویند: «هرچه نزدیک و متعلق به عامر و مصالح ملک اوست، از جمله راه و مسیل و چشمه که تملیک آن با احیا جایز نیست» (ابن قدامه مقدسی، [بی‌تا]: ج ۶، ص ۱۵۳؛ ابن قدامه، [بی‌تا]: ج ۶، ص ۱۵۱).

در کتب مالکیه تعریفی خاص از حریم نشده است؛ ولی احکام و اندازه‌های حریم مشخص است؛ همچنین از آثار آنان می‌توان دانست حریم را محدوده راه‌ها، چاه، چشمه، قنات، نهرها و خانه می‌دانند که بتوان از آنها کمال انتفاع را برد (ابن انس، [بی‌تا]، ج ۶، ص ۱۸۸). از حریم راه تعریفی دقیق ارائه نشده است؛ اما در تعریف فنی و متداول ارائه شده توسط دستگاه‌های مربوط، همه اراضی طولی و عرضی که به منظور جاده‌سازی، تعریض و اقدامات مربوط به حفظ، نگهداری و راه‌داری و ایمنی میان حد نهایی تا محور راه (آکس راه) در طرفین با رعایت و لحاظ قوانین و مقررات در نظر گرفته می‌شود، حریم راه اطلاق می‌شود.^۲

بر این اساس در تعریف حریم راه می‌توان گفت: «به طول و عرض حاشیه کناری دو طرف راه‌ها که اشخاص بر اساس قوانین و مقررات ملزم به عدم تجاوز و عدم تصرف در آن هستند و هنگام جاده‌سازی و تعریض راه و برای ایمنی محور راه باید رعایت و حفاظت شود، حریم راه گفته می‌شود».

۳-۱-۴. مصادیق حریم

مصادیق حریم با سابقه فقهی که دارند، شاید در یک کتاب فقهی جمع نباشند یا برخی از مصادیق و اندازه‌ها ذکر شده باشد که در آنها اختلاف است؛ ولی در مجموع در کتب فقهی مذاهب به ویژه حنفیه، حنابله و امامیه می‌توان آنها را یافت؛ اما مالکیه و شافعیه تعیین محدوده حریم را در برخی موارد به عرف واگذار کرده‌اند (زحیلی، ۱۴۰۹: ج ۷، ص ۴۶۳۷). ذکر حریم‌ها به دلیل اختلاف زیاد خالی از فایده است؛ ولی در ماده ۱۳۶ قانون مدنی در بیان مفهوم حریم، قانون‌گذار مقرر می‌دارد: «حریم مقداری از اراضی اطراف ملک و قنات و نهر و امثال آن است که برای کمال انتفاع از آن ضرورت دارد». قانون‌گذار در این ماده

مصادیقی از حریم مانند اطراف ملک و نهر و قنات را بیان می‌کند و در ادامه کلمه امثال آن را اضافه کرده است که نشان می‌دهد راه‌ها و حق مرور نیز به عنوان حقوق ارتفاعی می‌توانند دارای حریم باشند.

۴-۱-۴. ضرورت حریم

احترام به حریم و اینکه دیگران نمی‌توانند آن را احیا کنند، ظاهراً مورد اتفاق فقیهان است (حلی، [بی‌تا]: ج ۲، ص ۴۱۰). به طور کلی برای اینکه بتوان از راه‌ها کمال بهره را برد، باید مقداری از اطراف ملک را به تبع راه اصلی حریم در نظر گرفت تا کسانی که عبور و مرور می‌کنند، بتوانند بدون دشواری و هیچ خطری از راه‌ها نهایت استفاده را ببرند. این مسئله در اسلام پذیرفته شده است و فقیهان احکامی را در این باره وضع کرده‌اند. اساس تعیین مقدار حریم از نظر فقیهان اسلامی، «قاعده لاضرر» است؛ به عبارت دیگر احتزار از ضرر و کمال انتفاع از راه‌ها برای استفاده در آینده ملاک است.

۴-۲. حریم راه‌های عمومی در فقه امامیه

هر راه عمومی که در زمین موات قرار دارد، داری حریم است؛ یعنی اندازه عرض این راه در شرع مشخص است و در صورت احیا، کم کردن عرض آن جایز نیست. بین فقیهان در این اندازه که پنج یا هفت ذراع است، اختلاف وجود دارد (نجفی، ۱۳۶۸: ج ۳۸، ص ۷۷). برخی فقیهان معتقدند این حد حقیقی است و برای همه زمان‌ها ثابت نیست و مربوط به زمانی است که روایات صادر شده‌اند؛ از این رو محدوده و حریم راه عمومی در زمان‌های مختلف بر اساس احتیاج متفاوت خواهد بود؛ بر این اساس برای تردد در صورت نیاز عرض این راه را باید افزایش داد (عاملی، ۱۴۱۴: ج ۱۲، ص ۴۰۹؛ موسوی خمینی، ۱۳۶۸: ج ۲، ص ۲۰۲).

۳-۴. حریم راه‌های عمومی در فقه اهل سنت

راه‌هایی که از دیرباز موجود بوده‌اند، با وجود داشتن وسعت کسی حق استیلا بر چیزی از آنها را ندارد؛ اما اگر راه جدیدی از اراضی موات آباد شده باشد، این زمین مملوک است و وقتی زمین مملوک باشد، حدود و مقدار راه به نظر مالک خواهد بود (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۳؛ ابن حجر عسقلانی، [بی تا]: ج ۵، ص ۱۱۸). مقدار عرض راه هفت ذراع است و این قول مالکیه (مغربی، ۱۴۱۶: ج ۷، ص ۱۴۱)، حنابله (أبی یعلیٰ حنبلی، ۱۳۹۴: ص ۳۱۲) و نووی از شافعیه (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۳؛ دمشقی نووی، [بی تا]: ج ۳، ص ۴۴۱) است و در قول دیگر از حنفیه (سرخسی، ۱۴۰۶: ج ۱۵، ص ۵۵ - ۵۶) و مذهب شافعیه (شربینی خطیب، ۱۳۷۷: ج ۲، ص ۱۸۳) مقدار عرض راه را به اندازه حاجت معتبر می‌دانند؛ ولی بیشتر فقیهان می‌گویند هفت ذراع است و گاهی به کمترین حسب غرض منتفع از راه می‌باشد.

۵. حریم راه‌ها در حقوق جمهوری اسلامی ایران

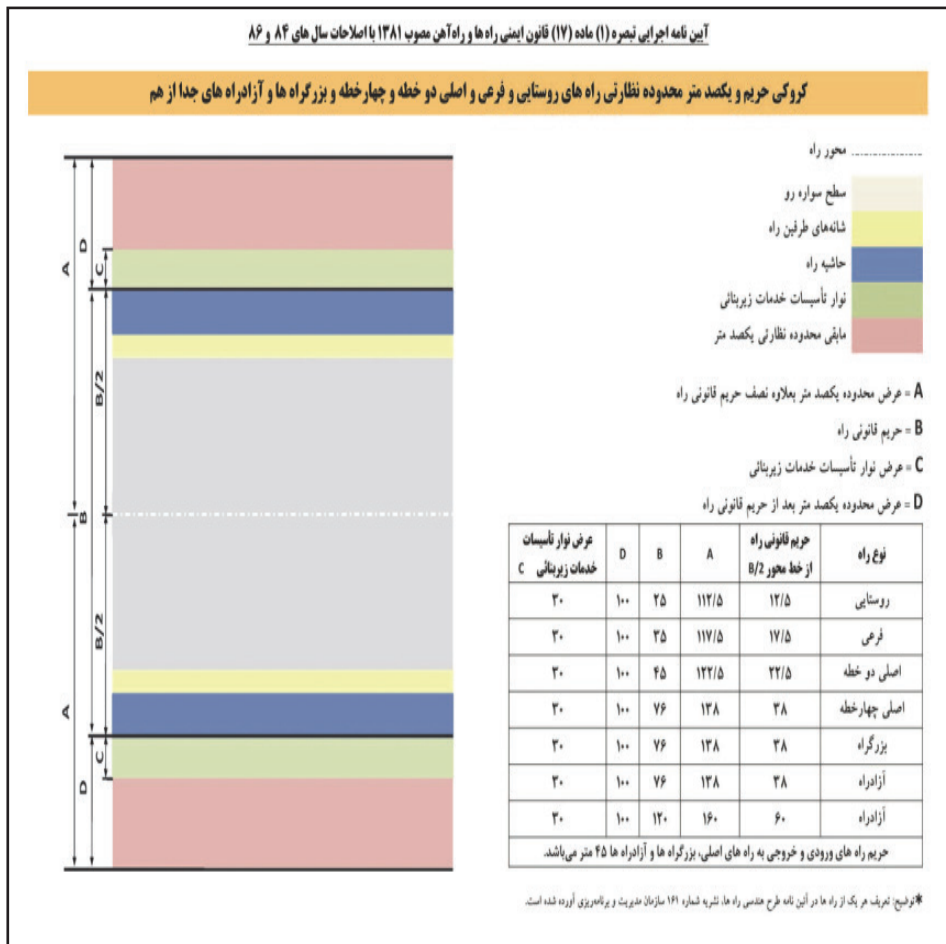
معامله کردن حریم راه جداگانه جایز نیست (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ص ۲۳۰). بر اساس قانون، وزارت راه و شهرسازی متولی نگهداری و حفاظت از راه‌هاست و باید حریم قانونی راه را نیز معین و از این حریم صیانت و حفاظت کند؛ بر اساس ماده ۱۷ قانون راه و راه‌آهن مصوب ۱۳۴۹ و اصلاحات ۱۳۷۹، هرگونه دیوارکشی، تأسیس ساختمان و تأسیسات تا شعاع صد متری از انتهای حریم قانونی راه‌ها بدون کسب مجوز از وزارت راه و شهرسازی مجاز نمی‌باشد.

مقررات مربوط به حریم راه‌ها برای انواع راه‌ها باید به تصویب هیئت وزیران برسد و نخستین بار در سال ۱۳۴۶ میزان و درجه حریم به تصویب هیئت وزیران رسید. باید گفت میزان

حریم تعیین شده توسط هیئت وزیران برای راه‌های اصلی و فرعی، روستایی و متروکه تا این تاریخ هیچ‌گونه تغییری نکرده است؛ از این رو به موجب تبصره ۱ ماده ۱۷ قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن مصوب ۱۳۴۹ و اصلاحات بعدی آن، وزارت راه و ترابری [وزارت راه و شهرسازی] مکلف است نوع کاربری زمین‌های اطراف راه‌ها و راه‌آهن‌های کشور به عمق صد (۱۰۰) متر را بعد از حریم قانونی آنها تهیه و به تصویب هیئت وزیران برساند. بر همین مبنای قانونی تصویب‌نامه شماره ۱۶۷۲ مورخ ۴۶/۲/۶ هیئت وزیران و صورت جلسه مورخ ۷۷/۵/۵ هیئت وزیران در مورد حریم راه‌ها که پیوست این تصویب‌نامه است، مصوب شد؛ سپس آیین‌نامه اجرایی تبصره (۱) ماده (۱۷) قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن مصوب ۱۳۸۱ با اصلاحات سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۶ مصوب هیئت وزیران حریم راه‌ها را مشخص کرده است. افزون بر اینکه باید خاطرنشان کرد بر اساس ماده ۶ از آیین‌نامه اجرایی تبصره (۱) ماده (۱۷) اصلاحی قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن مصوب هیئت وزیران مورخ ۱۱/۱۶/۱۳۸۱ با اصلاحات بعدی آن، راه‌های روستایی از شمول آیین‌نامه ذکر شده مستثنی می‌باشد و باید برای تعیین حریم آن به آیین‌نامه تعیین حریم راه‌های روستایی مصوب ۱۳۶۹ هیئت وزیران رجوع و استناد شود.

پیشنهاد وزارت راه در سال ۱۳۴۵ منجر به این شد که هیئت وزیران در سال ۱۳۴۶ و سپس در آیین‌نامه اجرای ماده ۱۷ قانون ایمنی راه و راه‌آهن مصوب ۱۳۸۱ و اصلاحات بعدی آن، میزان حریم راه‌ها با توجه به مشخصات فنی و ترافیک راه‌ها را به این ترتیب اعلام نماید؛ آزادراه ۱۲۰ متر، بزرگ‌راه ۷۶ متر، راه اصلی چهارخطه ۷۶ و دوخطه ۴۵ متر، راه فرعی ۳۵ متر و راه روستایی ۲۵ متر است^۳ (وزارت راه و شهرسازی، معاونت راهداری، ۱۳۹۶).

گفتنی است در آیین‌نامه طرح هندسی راه‌ها، انواع راه‌ها و تعریف آنها بیان شده است؛ از این رو بر اساس قوانین پیش‌گفته با چشم‌پوشی از تعریف انواع راه، درجه حریم هر کدام از راه‌ها به اختصار در جدول با حرف B مشخص شده است:

۶. مشکلات و خلأهای قانونی پیش روی در حریم راه‌ها

بر اساس لایحه قانونی، شیوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی، عمرانی و نظامی دولت مصوب ۱۳۵۸/۷/۱۷ وزارت راه و شهرسازی برای تملک اراضی و مستحدثات اشخاص واقع در حریم راه‌ها، باید بهای آنها را پرداخت نماید. در بخش قابل توجهی از حریم راه‌های قدیمی، مستحدثاتی وجود دارد که تاکنون به دلیل تأمین نشدن

اعتبار آزاد نشده‌اند که وجود آنها در کنار راه موجب عدم ایمنی راه و عبور و مرور وسایل نقلیه شده است. همچنین بر اساس بند ۸ از ماده ۲۹ قانون برنامه عمرانی چهارم کشور مصوب ۱۳۴۶/۱۲/۲۷ و تبصره ماده ۵۶ قانون بودجه سال ۱۳۴۳، حریمی برای خطوط انتقال نیرو، کابل برق، کابل مخابرات، لوله‌های آب، نفت و گاز و نظیر این موارد در اراضی واقع در خارج از محدوده شهرها و در مسیر اصلی و فرعی راه‌ها تعیین شده است. با وجود تعیین این حریم توسط قانون‌گذار، به این حریم تجاوز شده است و هنگام احداث راه یا تعریض راه در جابجایی این‌گونه تأسیسات، اجرای پروژه‌های نوسازی و بهسازی راه‌ها در عمل به تعویق می‌افتد و وزارت راه و شهرسازی معطل می‌ماند.

یکی دیگر از مشکلات در حوزه راه‌ها این است که بر اساس بند ۹ ماده ۵۰ قانون بودجه ۱۳۵۱، پرداخت هرگونه وجه و غرامت توسط دولت به صاحبان اراضی در حریم راه‌سازی ممنوع است. حال با توجه به بند «ب» ماده ۱۰ لایحه قانونی نحوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی، عمرانی و نظامی دولت مصوب ۱۳۵۸/۷/۱۷ وزارت راه و شهرسازی برای تملک اراضی و مستحدمات اشخاص حقیقی و حقوقی واقع در حریم راه‌ها باید بهای آنها را پرداخت نماید. این سؤال پیش می‌آید که آیا اراضی و مستحدماتی که قبل از اجرای این قانون رایگان تملک شده‌اند، مشمول پرداخت بها و غرامت می‌شوند؟ قانون‌گذار درباره اراضی ای که قبل از انقلاب برای راه‌سازی تملک بلاعوض شده‌اند و حریم آنها تعریض نشده است، ساکت می‌باشد؛ از این رو افرادی پس از تصویب قانون نحوه خرید و تملیک اراضی و املاک برای اجرای برنامه‌های عمومی، عمرانی و نظامی مصوب ۱۳۵۸، اقدام به طرح دعوی برای مطالبه قیمت اراضی نمودند که منجر به صدور آرای مختلف و متعددی درباره بند ۹ ماده ۵۰ قانون بودجه سال ۱۳۵۱ توسط دیوان عدالت اداری گردید. هیئت عمومی دیوان عدالت اداری در تاریخ ۱۳۶۹/۹/۱۳ در رأی شماره ۲۰۴ در خصوص ماده ۵۰ قانون بودجه ۱۳۵۱، حریم مورد تصرف برای احداث راه را مخصوص حقوق ارتفاقی املاک مجاور دانست

و آن را مشمول املاک متصرفی نمی‌داند؛ بر این اساس املاکی که قبل از سال ۱۳۵۸ برای احداث راه تصرف شده‌اند، باید وجه آنها پرداخت شود و تصرفات غیرقانونی دولت در حریم راه‌ها را بدون پرداخت وجه غیرقانونی تشخیص داده است. سپس در تاریخ ۱۳۷۴/۷/۳۰ هیئت عمومی دیوان عدالت اداری در رأی وحدت رویه شماره ۱۵۳ مجدد تصرف حریم راه‌ها را از بابت حقوق ارتفاقی تشخیص داد و دولت در خصوص این حقوق ارتفاقی نباید وجهی پرداخت نماید. با توجه به این رأی وحدت رویه، همچنان برخی از شعب دیوان بر نظر شورای نگهبان در خصوص خلاف شرع بودن بند ۹ ماده ۵۰ قانون بودجه سال ۱۳۵۶ تأکید دارند^۴ و رأی صادر شده را مغایر شرع می‌دانند؛ بنابراین نسخ قانون به صراحت اصل ۵۸ قانون اساسی از اعمال قوه مقننه است و از طریق مجلس شورای اسلامی صورت می‌گیرد؛ از این رو شورای نگهبان نمی‌تواند قانون را ابطال کند (جلیل زاده، ۱۳۹۶: ص ۱۱).

۷. سیاست جنایی تقنینی در حوزه حمایت از راه‌ها

سیاست جنایی در قالب کیفری و جزایی آن واکنش سرکوب‌گرایانه و تنبیهی علیه جرم و انحراف و کشف راه‌های مؤثر مقابله با پدیده‌ی بزهکاری محسوب می‌گردد (حسینی، ۱۳۸۳: ش ۶، ص ۱۳۰). استفانی و لواسور دو اندیشمند بزرگ سیاست جنایی را نوعی سازمان‌دهی مبارزه با بزهکاری در شکل‌های متفاوت و با به‌کارگیری ابزار مختلف و هدایت شده به سوی اهداف معین دانسته است (نجفی‌توانا، ۱۳۸۹: ص ۱۵۵).

سیاست جنایی تقنینی که از همه‌ شبکه‌های ضمانت اجراها برخوردار است، راهبردی افتراقی به شمار می‌آید که هسته اصلی آن، قانون مجازات است (لازرز، ۱۳۹۵: ص ۱۲۰). سیاست جنایی تقنینی را نه تنها باید نخستین لایه سیاست جنایی به شمار آورد، بلکه در واقع باید هسته اصلی سیاست جنایی و تعیین‌کننده نوع پاسخ در قبال پدیده‌های مجرمانه تصور کرد؛ چراکه با توجه به اصول حاکم حقوق کیفری همانند اصل قانونی بودن

جرایم و مجازات و تبعیت انکارنشده‌ی از آن، خود بیان‌کننده اهمیت نوع سیاست جنایی پی‌ریزی شده در قانون به وسیله قوه مقننه دارد (آبروشن، ۱۳۹۵: ص ۲۸). اکنون این نکته بسیار دارای اهمیت است که چه جرم‌انگاری در جرایم حوزه راه و حریم آن انجام شده است؟ همچنین چه حمایت قضایی و سیاستی قضایی - جنایی در حمایت از راه‌ها و حریم آنها شده است؟

مصادیق جرم‌انگاری شده در حمایت از راه و حریم آن و بیان خلاصه

۱. جرم و مجازات تخریب راه، ایجاد بنا یا درختکاری و زراعت

بعد از جرم‌انگاری، یکی از ارزشمندترین و مهم‌ترین ابزارهای که برای برخورد با جرایم، کاهش بزه و حمایت از راه‌ها و حریم آنها می‌توان به آن متوسل شد، سیاست جنایی قضایی مناسب و هماهنگ است.

بر اساس ماده ۶ قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن مصوب ۱۳۴۹ و اصلاحات بعدی آن، هرگونه اقدام عملیاتی که موجب خرابی جاده شود و همچنین ایجاد هرگونه مستحذات، درختکاری، زراعت یا اقدام به حفاری در حریم قانونی آزادراه و راه‌های اصلی و فرعی و راه‌آهن که میزان هر یک به طریق و وسائل متناسب مشخص و از طرف وزارت راه آگهی می‌شود، بدون اجازه وزارت راه ممنوع است (سلیمانی و همکاران، ۱۳۷۹).

قانون‌گذار بر اساس تبصره ماده ۶ قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن مصوب ۱۳۴۹ و اصلاحات بعدی آن وزارت راه و شهرسازی را مکلف کرده است که با حضور نماینده دادسرا در بخش و با نماینده دادگاه بخش، مستحذات یا درختکاری یا زراعت و حفاریات را با تنظیم صورت مجلس قلع و آثار تجاوز را امحا کند؛ همچنین با درخواست وزارت راه و شهرسازی در خصوص میزان خسارات و هزینه‌ها، دادگاه بر اساس تبصره ۳ ماده ۶ قانون فوق خارج از نوبت موضوع را رسیدگی و رأی مقتضی را صادر می‌کند.

قانون‌گذار درباره عملیاتی که توسط بزهکار موجب خرابی جاده شود، مجازاتی را در نظر نگرفته است؛ حتی در مورد مصادیق دیگر حکم به امحا و بیان جبران خسارت توسط متهم کرده است. جرم تخریب در قانون تعریف نشده است و قانون‌گذار فقط به ذکر مصادیق آن پرداخته است. ایراد صدمه عمدی به مال یا شیء متعلق به غیر که منتهی به نقصان یا از بین رفتن آن شود را تخریب گویند (ولیدی، ۱۳۷۶: ص ۱۳؛ حبیب‌زاده، ۱۳۹۵: ج ۲، ص ۸۱). بنابراین به نظر می‌رسد بدون اینکه منظور مجرم اخلال در نظم عمومی باشد، بر اساس ماده ۶۸۷ از کتاب پنجم قانون مجازات مصوب ۱۳۷۵ بتوان این جرم را از مصادیق تخریب تأسیسات عمومی دانست و مجرم بر طبق ماده ۱۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ به حبس درجه چهار محکوم می‌شود. حال اگر تخریب به منظور اخلال در نظم و امنیت جامعه و مقابله با حکومت اسلامی باشد، بر اساس تبصره ۱ ماده ۶۸۷ قانون، مجازات محارب بر او صدق می‌کند. گفتنی است مجازات شروع به جرم تخریب راه نیز با توجه به تبصره ۲ ماده ۶۸۷ قانون فوق حبس تعزیری درجه پنج خواهد بود.

۲. ریختن زباله، نخاله، مصالح ساختمانی، روغن موتور و امثال آن

در ماده ۷ قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن مصوب ۱۳۴۹ و اصلاحات بعدی، ریختن زباله، نخاله، مصالح ساختمانی، روغن موتور و نظایر آن یا نصب و استقرار تابلو یا هر شیء دیگر در راه‌ها و راه‌آهن و حریم قانونی آنها در داخل یا خارج از محدوده قانونی شهرها و همچنین هرگونه عملیات که موجب اخلال در امر تردد وسایل نقلیه می‌شود و نیز ایجاد راه دسترسی، ممنوع است. حال مرتکب یا مرتکبین جرایم فوق با توجه به تبصره ۱ ماده ۷ قانون پیش‌گفته، افزون بر جبران خسارت وارد شده، به حبس تعزیری درجه شش نیز محکوم می‌گردد. چنانچه تخریبی صورت نگرفته باشد، مرتکب یا مرتکبین بر اساس مورد ضمن رفع موانع و رفع تجاوز و جبران خسارت وارد شده، به حبس یا جزای نقدی درجه

شش محکوم می‌شود. افزون بر اینکه در صورت جبران خسارت توسط مجرم، دادگاه قرار موقوفی تعقیب صادر خواهد نمود.

در حوزه حمایت از راه‌ها و حریم آنها در جرم‌انگاری نواقص و ابهام‌هایی وجود دارد؛ از جمله عدم تناسب جرم با مجازات که سیاست جنایی قضایی محاکم را نامناسب و ناکارآمد می‌کند؛ زیرا هدف از اعمال مجازات، بازدارندگی و سزادهی است تا از ارتکاب مجدد جرم کاسته شود؛ اما در اعمال سیاست جنایی مناسب و مقتدرانه این نقص و خلأ احساس می‌شود که مجازات تعیین شده در قانون متناسب با جرم صورت گرفته نیست؛ به عبارتی دیگر جرم‌انگاری مناسب در این باره انجام شده است؛ زیرا ضعف قوانین در حیطة صیانت از راه و حریم آن ضربه‌ها و خسارت‌های جبران‌ناپذیری را به راه و راه‌آهن و حریم آن وارد می‌کند.

نتیجه

در این پژوهش فقط احکام حق مرور و حریم آنها در فقه و حقوق بررسی گردید. از پژوهش انجام شده می‌توان نتیجه گرفت بین برخی از فقیهان امامیه و اهل سنت درباره احکام و حریم راه اختلاف نظر وجود دارد. بنابراین با توجه به اشتراک‌های پژوهش فقیهان می‌توان در اصلاح قانون و رفع خلأهای موجود در حوزه صیانت از راه‌ها توسط مقنن برآمد.

با توجه به مشکلات و خلأهای موجود قانونی و نیز صدور آرای متعدد در دیوان عدالت اداری درباره پرداخت غرامت برای اراضی و مستحدثات در احداث راه‌ها، می‌توان نتیجه گرفت اصلاح قانون یا صدور رأی وحدت رویه‌ای که این خلأ را برطرف نماید، ضروری به نظر می‌رسد. همچنین می‌توان گفت ورود و اهتمام جدی دستگاه قضا و همکاری دیگر دستگاه‌های مربوط به ویژه وزارت راه و شهرسازی با قوه قضاییه در اجرای قوانین در حوزه تصرف و تخریب حریم راه‌ها که موجب زشت شدن حریم راه‌ها و مشکلات آتی در این حوزه می‌شود، ضروری و لازم است. گفتنی است به دلیل وجود قوانین متعدد در حوزه راه، طرح جامع قانون راه و

راهداری توسط قوه مقننه باید از سر گرفته شود. افزون بر اینکه جایگاه سیاست غیرکیفری وزارت راه و قوه قضاییه در حوزه حمایت از راه و حریم آن با استناد به قانون اساسی و قوانین حوزه راه را نباید نادیده گرفت و باید در پژوهشی مستقل در این باره مطالعه جدی انجام شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. وزارت راه و ترابری در تاریخ ۳۱ خرداد ۱۳۹۰ با رأی مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان با وزارت مسکن و شهرسازی ادغام شد و یک وزارت به نام راه و شهرسازی را تشکیل داد.
۲. <https://www.yasa.co/blog/road-safety-and-technical-inspection>.
۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک به: وزارت راه و شهرسازی، معاونت راهداری (۱۳۹۶)؛ مجموعه ضوابط حفظ و صیانت حریم راه‌ها (ج اول)، چ اول، ۱۳۹۶، تهیه و تدوین: دفتر توسعه ایمنی راه و حریم، امور اجرایی و عملیاتی نشر: کانون آگهی تبلیغاتی کیان گرافیک.
۴. شورای نگهبان، نامه شماره ۲۲۸۱۸/۳۰/۸۶ مورخ ۸/۷/۱۳۸۶.

کتاب‌نامه

- قرآن کریم؛ ترجمه؛ مهدی الهی قمشه‌ای.
- ابن انس، مالک [بی‌تا]؛ المدونة الكبرى؛ چ اول، مصر: مطبعة السعادة.
- ابن عابدین، محمد امین الشهیر (۱۲۷۲ ق)؛ رد المحتار علی الدر المختار (حاشیه ابن عابدین)؛ چ اول، مصر: دار الطباعة المصرية.
- ابن قدامه مقدسی، ابی الفرج عبدالرحمن بن ابی عمر [بی‌تا]؛ الشرح الكبير؛ چ اول، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن قدامه، موفق الدین ابی محمد [بی‌تا]؛ المغنی؛ تحقیق: جماعة من العلماء؛ چ اول، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۳۲۸ ق)؛ الإصابة فی الصحابة؛ چ اول، مصر: مطبعة السعادة.

- _____ [بی‌تا]؛ فتح الباری بشرح صحیح البخاری؛ چ دوم، لبنان: دار المعرفة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۵ ق)؛ لسان العرب؛ چ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- أبی یعلیٰ حنبلی، محمد بن حسین (۱۳۹۴ ق)؛ الأحكام السلطانية؛ تصحیح: حامد الفقی؛ چ دوم، [بی‌جا]: شركة مكتبة و مطبعة أحمد بن سعد بن بنهان.
- احمدی، امیر و مهدی خدایی (۱۳۹۰ ش)؛ «دلیل مشروعیت حق ارتفاع از دیدگاه مذاهب اسلامی»؛ فصلنامه پژوهش‌های فقهی دانشگاه تهران، دوره ۷، ش ۲.
- امامی، سید حسن (۱۳۸۳ ش)؛ حقوق مدنی؛ چ اول، چ ۲۴، تهران: انتشارات اسلامیة.
- آبروشن، هوشنگ (۱۳۹۵ ش)؛ سیاست جنایی ایران در قلمرو جرایم اقتصادی؛ چ اول، تهران: فردوسی.
- آهنگران، محمدرسول و امیراحمدی (۱۳۹۷ ش)؛ «واکاوی موجبات ایجاد حق ارتفاع در فقه مذاهب اسلامی»؛ مجله مبانی فقهی حقوق اسلامی، دوره ۱۱، ش ۱.
- بهوتی حنبلی، الشیخ منصور بن یوسف (۱۴۱۸ ق)؛ کشاف القناع؛ چ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- تنوخی، سحنون بن سعید (۱۳۲۳ ق)؛ روایة الإمام سحنون بن سعید التنوخی عن الإمام عبدالرحمن بن القاسم العتقی عن الإمام مالک بن انس، المدونة؛ چ اول، مصر: مطبعة السعادة.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۸ ش)؛ مبسوط در ترمینولوژی؛ چ سوم، چ اول، تهران: گنج دانش.
- جلیل‌زاده، اسلام (۱۳۹۶ ش)؛ «حقوق و تکالیف قانونی در حریم راه‌ها (بررسی موردی قوانین وزارت راه و شهرسازی جمهوری اسلامی ایران)»؛ همایش بین‌المللی حقوق و فقه اسلامی.
- جلیل‌زاده، اسلام (۱۳۹۷ ش)؛ حقوق و تکالیف قانونی وزارت راه و شهرسازی در حریم جاده‌ها؛ چ اول، اردبیل: محقق اردبیلی.
- حبیب‌زاده، محمدجعفر (۱۳۹۵ ش)؛ حقوق جزای اختصاصی؛ چ ۲، چ ۱۱، تهران: سمت.
- حسینی، سید حسین (۱۳۸۳ ش)؛ «نگرشی تطبیقی بر نحوه انعکاس جرم رشوه در سیستم‌های حقوقی فرانسه، ایتالیا، سوئیس و چین»؛ مجله پژوهش‌های حقوقی، دوره ۳، ش ۶.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (العلامة الحلی) [بی‌تا]؛ تذکرة الفقهاء (ط.ق)؛ چ اول، عراق: مکتبة الرضویة لاحیاء الآثار الجعفریة.

- خفیف، علی (۱۳۷۱ق)؛ مختصر أحكام المعاملات الشرعية؛ چ چهارم، قاهره: مطبعة السنة المحمدية.
- خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰ق)؛ منهاج الصالحین؛ ج ۲، (المعاملات)، چ ۳۸، قم: مطبعة مه.
- دمشقی نووی، ابی زکریا محیی‌الدین بن شرف [بی تا]؛ روضة الطالبین؛ چ اول، تحقیق: الشیخ عادل أحمد عبدالموجود، الشیخ علی محمد معوض؛ چ اول، بیروت: ناشر دارالکتب العلمیة.
- رازی، محمد بن أبی بکر (۱۴۱۵ق)؛ مختار الصحاح؛ تحقیق: احمد شمس‌الدین؛ چ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- زحیلی، وهبة (۱۴۰۹ق)؛ الفقه الإسلامی و أدلته؛ چ دوم، دمشق - سوریه: دار الفكر (نشر احسان).
- سرخسی، شمس‌الدین (۱۴۰۶ق)؛ المبسوط؛ تحقیق: جمع من الافاضل؛ چ اول، بیروت: دار المعرفة.
- سلیمانی، مصطفی، مهدی روحانی و شهناز الهیاری (۱۳۷۹ش)؛ مجموعه وظایف و اختیارات وزیر راه و ترابری؛ ج ۱، تهران: اداره کل تدوین و تنقیح قوانین و مقررات، ریاست جمهوری، معاونت پژوهش، تدوین و تنقیح قوانین و مقررات کشور.
- شربینی خطیب، محمد (۱۳۷۷ق)؛ مغنی المحتاج إلى معرفة معانی الفاظ لمنهاج؛ چ اول، مصر: دار احیاء التراث العربی، شركة مكتبة و مطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- طریحی، فخرالدین (۱۴۰۸ق)؛ مجمع البحرین؛ تحقیق: السید احمد الحسینی؛ چ دوم، بیروت: نشر الثقافة الاسلامیة.
- عاملی، زین‌الدین بن علی (الشهید الثاني) (۱۴۱۴ق)؛ مسالك الافهام؛ چ اول، بیروت: مؤسسة المعارف الاسلامیة.
- عاملی، شمس‌الدین محمد بن مکی (الشهید الاول) (۱۴۱۴ق)؛ الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة؛ چ اول، قم: تحقیق و نشر مؤسسه النشر الاسلامی، التابعة لجماعة المدرسين قم.
- عمید، حسن (۱۳۶۵ش)؛ فرهنگ عمید؛ ج ۱، چ اول، تهران: مؤسسه انتشارات تهران.
- فوزی، فیض‌الله محمد (۱۳۹۷ق)؛ الفقه الإسلامی؛ چ دوم، [بی جا]: مطبعة طریبن.
- قلعجی، محمدرؤا و حامدصادق وقنیبی (۱۴۰۵ق)؛ معجم لغة الفقهاء (عربی - انکلیزی)؛ چ اول، بیروت: دار النفاثس.

قمی، میرزا ابوالقاسم (۱۴۱۳ ق)؛ جامع الشتات؛ چ اول، تحقیق: مرتضی رضوی، تهران: مؤسسه کیهان. کرکی، علی بن حسین (محقق الثانی) (۱۴۱۰ ق)؛ جامع المقاصد فی شرح قواعد؛ ج ۵، چ اول، قم: نشر مؤسسه آل البيت (ع).

موسوی گلپایگانی، سید محمد رضا (۱۴۱۳ ق)؛ هدایة العباد؛ چ اول، قم: دارالقرآن الکریم. لازرژ، کریستین (۱۳۹۵ ش)؛ درآمدی بر سیاست جنایی؛ ترجمه: علی حسین نجفی ابرندآبادی؛ چ پنجم، تهران: میزان.

مرداوی، علاء‌الدین ابی‌الحسن علی بن سلیمان (۱۳۵۵ ق)؛ الإنصاف فی معرفة الراجح من الخلاف علی مذهب الإمام أحمد؛ تحقیق: محمد الفقی؛ چ اول، [بی‌جا]: السّنة المحمدية. معین، محمد (۱۳۸۶ ش)؛ فرهنگ فارسی؛ ج ۱، چ ۲، تهران: امیرکبیر.

مغربی، ابی‌عبدالله محمد بن محمد (الخطاب الرعینی) (۱۴۱۶ ق)؛ مواهب الجلیل شرح مختصر خلیل؛ تحقیق: الشیخ زکریا عمیرات؛ چ اول، بیروت: دار العلمیه. موسوی خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۵ ش)؛ تحریر الوسیله؛ چ دوم، تحقیق: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الامام الخمينی (س)؛ تهران: مؤسسه العروج.

نجفی‌توانا، علی (۱۳۸۹ ش)؛ مجموعه مقالات پیرامون سیاست جنایی؛ چ اول، تهران: آموزش و سنجش. نجفی، محمدحسن (۱۳۶۸ ش)؛ جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام؛ تحقیق: شیخ علی آخوندی؛ چ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

وزارت راه و شهرسازی، معاونت راه‌داری (۱۳۹۶ ش)؛ مجموعه ضوابط و صیانت حریم راه‌ها (جلد اول)؛ تهیه و تدوین: دفتر توسعه ایمنی راه و حریم، امور اجرائی و عملیاتی؛ تهران: کانون آگهی تبلیغاتی کیان گرافیک.

ولیدی، محمد صالح (۱۳۷۶ ش)؛ حقوق جزای اختصاصی در تفصیل قواعد تخریب اموال و اتلاف عمدی اسناد؛ چ اول، تهران: داد.

هورینی فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب [بی‌تا]؛ القاموس المحيط؛ چ اول، بیروت: دارالعلم للجمع. آیین‌نامه طرح مهندسی راه‌ها (۱۳۷۵ ش)؛ سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور - وزارت راه و ترابری،

دفتر تحقیقات و معیارهای فنی، تهران: برنامه و بودجه، اجتماعی و انتشارات، نشریه شماره ۱۶۱. آیین‌نامه اجرایی تبصره (۱) ماده (۱۷) قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن، مصوب ۱۳۸۱ با اصلاحات سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۶، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

تصویب‌نامه شماره ۱۶۷۲ مورخ ۱۳۴۶/۲/۶ هیئت وزیران و صورت جلسه مورخه ۱۳۷۷/۵/۵ هیئت وزیران در مورد حریم راه‌ها، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

تعیین حریم راه‌های روستایی، مصوب هیئت وزیران ۱۳۶۹/۲/۹، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین. روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران، تاریخ انتشار ۱۳۶۹/۱۲/۲۸، رأی وحدت رویه شماره ۲۰۴، مورخ ۱۳۶۹/۹/۱۳ هیئت عمومی دیوان عدالت اداری.

روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران، تاریخ انتشار ۱۳۷۴/۷/۳، رأی وحدت رویه شماره ۱۵۳، مورخ ۱۳۷۴/۴/۱۷ هیئت عمومی دیوان عدالت اداری.

قانون ایمنی راه‌ها و راه‌آهن، مصوب ۱۳۴۹/۴/۷ همراه با اصلاحات بعدی آن، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

قانون برنامه عمرانی چهارم کشور، مصوب ۱۳۴۶/۱۲/۲۷، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

قانون بودجه، سال ۱۳۵۱، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

قانون بودجه، مصوب سال ۱۳۴۳، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

قانون مجازات اسلامی، باب تعزیرات مصوب ۱۳۷۵ و قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین،

تنقیح و انتشار قوانین.

قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۰۷/۲/۱۸، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

لایحه قانونی نحوه خرید و تملک اراضی و املاک برای اجرای برنامه های عمومی، عمرانی و نظامی دولت مصوب ۱۳۵۸/۷/۱۷ شورای انقلاب فرهنگی، سازمان ملی قوانین و مقررات جمهوری اسلامی ایران، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، اداره تدوین، تنقیح و انتشار قوانین.

نظر شورای نگهبان، نامه شماره ۲۲۸۱۸/۳۰/۸۶ مورخ ۱۳۸۶/۷/۱۸، سامانه جامع نظرات شورای نگهبان، nazarat.shora-rc.ir.

References

- The Noble Quran. Translated by Mahdi Elahi Ghomshei.
- Abroshan, Houshang. 1395 Sh. *Siyāsat-i jinā'ī-yi Iran dar qalamruv-i jarāyim-i iqtisādī*. Tehran: Ferdowsi.
- Abū Ya' lā al-Ḥanbalī, Muḥammad b. al-Ḥusayn. 1394 AH. *Al-Aḥkām al-sultāniyya*. Edited by Hamid al-Faqi. N.p.: Shirka Maktaba wa-Maṭba'a Aḥmad b. Sa'd b. Binḥān.
- Ahangaran, Mohammad Rasool and Amir Ahmad. 1397 Sh. "Vākāvī-yi mujibāt-i ijād-i ḥaqq-i irtifāq dar fiqh mazāhib-i Islāmī." *Mabānī-yi fiqhī-yi huqūq-i Islāmī* 11, no. 1 (spring and summer): 9-25.
- Ahmadi, Amir and Mahdi Khodaei. 1390 Sh. "Dalīl-i mashrū'iyat-i ḥaqq-i irtifāq az dīdgāh-i mazāhib-i Islāmī." *Faṣlnāmih-yi pazhūhish-yāyi fiqhī-yi Dānishgah-i Tehran* 7, no. 2 (October): 73-92.
- Amid, Hassan. 1365 Sh. *Farhang-i Amid*. Vol. 1. Tehran: Tehran Publishing Institute.
- Āmilī, Shams al-Dīn Muḥammad b. Makki al-Shahīd al-Awwal (1414 AH). *Al-Durūs al-shar'iyya fī fiqh al-Imāmiyya*. Qom: Islamic Publishing Institute associated with the Society of Seminary Teachers of Qom.
- Āmilī, Zayn al-Dīn b. 'Alī al-Shahīd al-Thānī. 1414 AH. *Masālik al-afḥām*. Beirut: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyya.
- Approval no. 1672, dated May 26, 1967, Board of Ministers, and minutes dated July 27, 1998

- by the Board of Ministers, regarding road setbacks. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Budget Law. 1964. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Budget Law. 1972. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Buhūtī al-Ḥanbalī, al-Shaykh Maṣūf b. Yūsuf al-. 1418 AH. *Kashshāf al-qināʿ*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya.
- Civil Law of the Islamic Republic of Iran. Approved May 8, 1928. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Determination of rural road setbacks, approved by the Board of Ministers, dated April 29, 1990. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Dimashqī al-Nawawī, Abū Zakariyyā Muḥyī al-Din b. Sharaf al-. n.d. *Rawḍat al-tālibīn*. Edited by al-Shaykh Adel Ahmad Abd al-Mawjud and al-Shaykh Ali Muhammad Muawwad. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya.
- Emami, Seyyed Hassan. 1383 Sh. *Huqūq-i madanī*. Vol. 1. Tehran: Eslamiyyih Publications.
- Executive Regulation, clause 1, article 17 of the Law of Roads and Railways Safety, approved 2002, amended in 2005 and 2007. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Fawzī, Fayḍ Allāh Muḥammad al-. 1397 AH. *Al-Fiḥ al-Islāmī*. N.p.: Maṭbaʿa Ṭarabayn.
- Habibzadeh, Mohammad Jafar. 1395 Sh. *Huqūq-i jazāyi ikhtisāṣī*. Vol. 2. Tehran: Samt.
- Ḥillī, al-Ḥasan b. Yūsuf b. Muṭahhar al-. *Tadhkirat al-fuqahāʿ*. Iraq: Maktabat al-Raḍawiyya li-Iḥyāʿ al-Āthār al-Jaʿfariyya.
- Hosseini, Seyyed Hossein. 1383 Sh. “Nigarishī taṭbīqī bar naḥviḥ-yi inʿikās-i jurm-i rishviḥ dar system-hāyi ḥuqūqī-yi Farānsih, Ītāliya, Sūʿīs, va Chīn.” *Pazhūhish-hāyi ḥuqūqī* 3, no. 6 (October): 129-46.

- Hūrīnī al-Fīrūzābādī, Majd al-Dīn Muḥammad b. Ya‘qūb al-. n.d. *Al-Qāmūs al-muḥīṭ*. Beirut: Dār al-‘Ilm li-l-Jamī‘.
- Ibn ‘Ābidīn, Muḥammad Amīn. 1272 AH. *Radd al-muḥtār ‘alā al-durr al-mukhtār (ḥāshiya Ibn ‘Ābidīn)*. Egypt: Dār al-Ṭibā‘at al-Miṣriyya.
- Ibn al-Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad b. ‘Alī. 1328 AH. *Al-Iṣāba fī al-ṣaḥāba*. Egypt: Maṭba‘at al-Sa‘āda.
- Ibn al-Ḥajar al-‘Asqalānī, Aḥmad b. ‘Alī. n.d. *Fath al-bārī bi-sharḥ ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Lebanon: Dār al-Ma‘rifā.
- Ibn al-Manzūr, Muḥammad b. Mukarram. 1405 AH. *Lisān al-‘Arab*. Beirut: Dār Ihyā‘ al-Turāth al-‘Arabī.
- Ibn Anas, Mālik. n.d. *Al-Mudawwanat al-kubrā*. Egypt: Maṭba‘at al-Sa‘āda.
- Ibn Qudāma al-Muqaddasī, Abū al-Faraj ‘Abd al-Raḥmān b. Abī ‘Umar. n.d. *Al-Sharḥ al-kabīr*. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
- Ibn Qudāma, Muwaffaq al-Dīn Abū Muḥammad. n.d. *Al-Mughnī*. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
- Iran Ministry of Roads & Urban Development, Road Maintenance Deputy. 1396 Sh. *Majmū‘i ḥawāḍir-i ḥifẓ va ṣiyānat-i ḥarīm-i rāh-hā*. Vol. 1. Edited by the Office of Development of Road and Setback Safety, Implementation and Operation Affairs. Tehran: Kian Graphics Advertisement Center.
- Iran’s Fourth Civil Plan Law. Approved March 17, 1968. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Islamic Criminal Law. Tāzirat. Approved 1996 and 2013. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Jafari Langroodi, Mohammad Jafar. 1378 Sh. *Mabsūṭ dar terminology*. Tehran: Ganj-e Danesh.
- Jalilzadeh, Eslam. 1396 Sh. “Ḥuqūq va takālīf-i qānūnī dar ḥarīm-i rāh-hā (barrasī-yi mawridī-yi qavānīn-i vizārat-i rāh va shahrsāzī-yi Jumhūrī-yi Eslāmī-yi Iran).” *International Conference on Islamic Jurisprudence and Law*.
- Jalilzadeh, Eslam. 1397 Sh. *Ḥuqūq va takālīf-i qānūnī-yi vizārat-i rāh va shahrsāzī dar ḥarīm-i jāddih-hā*. Ardabil: Mohaghegh Ardabili.
- Karakī, ‘Alī b. al-Ḥusayn al-Muḥaqqiq al-Thānī al-. 1410 AH. *Jāmi‘ al-maqāṣid fī sharḥ al-qawā‘id*. Vol. 5. Qom: Al al-Bayt Institute.

- Khafif, 'Alī. 1371 AH. *Mukhtaṣar aḥkām al-mu'āmalāt al-shar'iyya*. Cairo: Maṭba'at al-Sunnat al-Muḥammadiyya.
- Khoei, Sayyid Abu al-Qasim. 1410 AH. *Minhāj al-ṣāliḥīn*. Vol. 2. Qom: Maṭba'a Mih.
- Lazerges, Christine. 1395 Sh. *Darāmadī bar siyāsāt-i jināyī*. Translated by Ali Hossein Najafi Abrandabadi. Tehran: Mizan.
- Legal Bill on the Procedures of Land and Property Purchase and Possession for Implementing Public, Civil, and Military Plans of the Government. Approved October 9, 1979. Tehran: Cultural Revolution Council, National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Maghribī, Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. Muḥammad al-Khaṭṭāb al-Ra'īmī al-. 1416 AH. *Mawāhib al-jalīl fī sharḥ mukhtaṣar khalīl*. Edited by al-Shaykh Zakariyya Amirat. Beirut: Dār al-'Ilmiyya.
- Mardāwī, 'Alā' al-Dīn Abū al-Ḥasan 'Alī b. Sulaymān al-. 1355 AH. *Al-Inṣāf fī ma'rifat al-rājiḥ min al-khilāf 'alā madhhab al-Imām Aḥmad*. Edited by Muhammad al-Faqī. N.p.: Al-Sunnat al-Muḥammadiyya.
- Moein, Mohammad. 1386 Sh. *Farhang-i Farsi*. Vol. 1. Tehran: Amir Kabir.
- Mousavi Golpayegani, Seyyed Mohammad Reza. 1413 AH. *Hidāyat al-'ibād*. Qom: Dār al-Qur'ān al-Karīm.
- Mousavi Khomeini, Sayyid Ruhollah. 1385 Sh. *Tahrīr al-wasīla*. Edited by the Institute for Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini. Tehran: Uruj Institute.
- Najafi Tavana, Ali. 1389 Sh. *Majmū'ī maqālāt pīrāmūn-i siyāsāt-i jināyī*. Tehran: Amoozesh va Sanjesh.
- Najafī, Muḥammad Ḥasan al-. 1368 Sh. *Jawāhir al-kalām fī sharḥ sharā'i' al-Islām*. Edited by Shaykh Ali Akhundi. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Official Newspaper of the Islamic Republic of Iran. March 19, 1991. The precedent no. 204, dated December 4, 1990, General Board of Administrative Court of Justice.
- Official Newspaper of the Islamic Republic of Iran. October 22, 1995. The precedent no. 153, dated July 8, 1995, General Board of Administrative Court of Justice.
- Planning and Budget Organization, Ministry of Road and Transportation, Office of Technical Standards and Studies. 1375 Sh. *Guidelines on Geometrical Design of Roads*. Tehran: Planning and Budget (161).

- Qal'aji, Muhammad Rawas and Hamid Sadiq Qanibi. 1405 AH. *Mu'jam lughat al-fuqahā'* ('Arabī-Inklīzī). Beirut: Dār al-Nafā'is.
- Qummī, Mīrzā Abū al-Qāsim al-. 1413 AH. *Jāmi' al-shitāt*. Edited by Mortaza Razavi. Tehran: Keyhan Institute.
- Rāzī, Muḥammad b. Abī Bakr al-. 1415 AH. *Mukhtār al-ṣiḥāh*. Edited by Ahmad Shams al-Din. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Roads and Railways Safety Law. Approved June 28, 1970 and its subsequent amendments. Tehran: National Organization of the Laws and Regulations of the Islamic Republic of Iran, Legal Deputy of Presidency, Office of Compilation, Refinement, and Publication of Laws.
- Sarakhsī, Shams al-Dīn al-. 1406 AH. *Al-Mabsūṭ*. Beirut: Dār al-Ma'rifa.
- Shirbīnī al-Khaṭīb, Muḥammad al-. 1377 AH. *Mughnī al-muḥtāj ilā ma'rifa ma'ānī alfāz li-minhāj*. Egypt: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, Mustafa al-Babi al-Halabi Publishing and Printing Company.
- Soleimani, Mostafa, Mahdi Rouhani, and Shahnaz Allahyari. 1379 Sh. *Majmū'ih vaḥāyif va ikhtiyārāt-i vazīr-i rāh va tarābarī*. Vol. 1. Tehran: General Bureau for Compilation and Refinement of Laws and Regulations, Presidency, Research Deputy.
- Tanūkhī, Saḥnūn b. Sa'īd al-. 1323 AH. *Riwāyat al-Imām Saḥnūn ibn Sa'īd al-Tanūkhī 'an al-Imām 'Abd al-Raḥmān ibn al-Qāsim al-Itqī 'an al-Imām Mālik ibn Anas, al-mudawwana*. Egypt: Maṭba'at al-Sa'āda.
- Ṭurayḥī, Fakhr al-Dīn al-. 1408 AH. *Majma' al-baḥrayn*. Edited by Seyyed Ahmad Hosseini. Beirut: Nashr al-Thiqāfat al-Islāmiyya.
- Validi, Mohammad Saleh. 1376 Sh. *Huqūq-i jazāyī ikhtisāṣī dar tafṣīl-i qavā'id-i takhrīb-i amvāl va itlāf-i amdī asnād*. Tehran: Dad.
- Verdict of the Guardian Council. Letter no. 22818/30/86. Dated September 30, 2007. Website of the Verdicts of the Guardian Council. Nazarat.shora-rc.ir.
- Zuḥaylī, Wahba al-. 1409 AH. *Al-Fiqh al-Islāmī wa-adillatuh*. Damascus: Dār al-Fikr (Ehsan Publications).